

ממסילה לממלכה

- בין ריה"ל לרמח"ל: בתורת הסוד ובדרכי עבודת ה' -

- א. פתיחה
- ב. רמח"ל
- ג. רבי יהודה הלוי
- ד. שורש המחלוקת: תנועה לייחוד מול גילוי אחדות
- ה. סוף דבר: מלחמה ושלום

א. פתיחה

חסד גדול עשה עמנו רבי יהודה הלוי בכתיבת ספרו, חסד שעליו שילם מחיר כבד. החסד הוא כתיבת ספר אחד שבו מקופלת כל משנתו; אין צורך להשוות בין דבריו בספר אחד לדבריו בספר אחר, הוא אינו מקצר כאן ומאריך שם, אלא מרכז בחיבור מופלא ועשיר אחד את תפיסת עולמו המחשבתית בכל הנושאים. אולם לחסד זה מחיר: כל הענפים בתפיסת עולמו של ריה"ל שאינם נמצאים במוקד הספר - וכאמור, להרחבה במקום אחר לא זכו - אינם מקבלים את היחס הראוי להם מצד הלומדים.

רבים נוטים להעמיד את ספר הכוזרי בשורה אחת עם 'הנבחר באמונות ודעות' לרס"ג, 'מורה הנבוכים' לרמב"ם - ספרים שעל סוגת ספרי ה"אמונה" ייחשבו - וכך נכון, שהרי 'הכוזרי' עוסק בעיקרי אמונת ישראל. אולם לצד שיוך זה, נראה כי מן הראוי להעמיד את 'הכוזרי' בשורה אחת גם עם 'הלכות דעות' לרמב"ם ו'חובות הלבבות' לרבנו בחיי, 'מסילת ישרים' לרמח"ל ו'מוסר אביך' של הראי"ה - ספרים שעל סוגת ספרי ה"מוסר" ייחשבו. אם אמנם ספרו של ריה"ל עוסק רבות בעיקרי אמונת ישראל, גם מקומו של ה"מוסר" - דרכי עבודת ה' ותיקון המידות - לא נפקד מספר זה. אכן, לא מצוי בידינו ספר מוסר פרי עטו של ריה"ל, אך לאמתו של דבר חלקו הראשון של המאמר השלישי בספר הכוזרי - החלק שעניינו לתאר את עבודתו של עובד הא-לוה, "החסיד" - הוא אחד החיבורים הנפלאים ביותר בתחום המוסר, חיבור ייחודי בתוכנו ומרהיב בלשונו וסגנונו. סביר להניח שאילו היה ריה"ל מדפיס חלק זה בנפרד, הוא היה זוכה לתפוצה רחבה ולהיכרות עמוקה. אולם, כיוון שספר הכוזרי נכתב בכל זאת כספר אחד מרובה נושאים, נדחק ענף המוסר והמידות בספר לקרן זוית, ולדחיקה זו הייתה השלכה משמעותית: גישתו של ריה"ל לעבודת ה', גישה ייחודית בתורתם של הראשונים ובתורת ישראל בכלל, אינה ידועה לרבים מהלומדים.

במאמר זה נבקש לעמוד על אחד מהמאפיינים המייחדים את תורת המוסר של ריה"ל: תפיסת מכלול כוחות האדם כמערכת הרמונית, ללא אבחנה בין גורמים חיוביים ושליליים. לא מאבק ביצר הרע, אלא שימוש נכון בכל אחד ממרכיבי הנפש.

כדי לחדד את חידושו הגדול של ריה"ל, נקדים מבט קצר על עיקרי הגישה החולקת עליו, כפי שהם מופיעים באחד מספרי המוסר הנלמדים ביותר – 'מסילת ישרים', ספרו של הרמח"ל שהפך זה מכבר לאבן יסוד בתורת המוסר היהודית. מתוך התבוננות באחד מיסודות תורת המוסר של הרמח"ל – תפיסת הכוחות החיוביים והשליליים שבאדם והגדרת תפקידם – נעמוד על גישתו של ריה"ל. בשלב אחרון נבקש גם להעמיק ולגעת ביסוד המחלוקת בין הגישות מתוך עיון בתפיסות האמוניות-קבליות השונות העומדות בבסיסה של כל גישה.¹

ב. רמח"ל

המאפיין הבולט ביותר ב'מסילת ישרים' הוא, אולי, המבנה ההדרגתי שעל פיו בנוי הספר. רמח"ל עצמו הבליט מאפיין זה כשבחר בשם 'מסילת ישרים': עבודת ה' היא מסילה, דרך, מהלך ישר וברור. את שלביה של דרך זו לומד רמח"ל מדברי רבי פנחס בן יאיר, כפי שהם מופיעים במסכת עבודה זרה (כ, ב):

אמר רבי פנחס בן יאיר: תורה מביאה לידי זהירות, זהירות מביאה לידי זריזות, זריזות מביאה לידי נקיות, נקיות מביאה לידי פרישות, פרישות מביטה לידי טהרה, טהרה מביאה לידי חסידות, חסידות מביאה לידי ענוה, ענוה מביאה לידי יראת חטא, יראת חטא מביאה לידי קדושה, קדושה מביאה לידי רוח הקודש, רוח הקודש מביאה לידי תחיית המתים.

המבנה הכללי של דברי רבי פנחס בן יאיר, שעליהם מבסס רמח"ל את מהלך ספרו, פשוט וברור: כל מידה שרוכש האדם מובילה אותו למידה הבאה שעליו לרכוש, וכך הוא מתקדם צעד אחר צעד, עד שמגיע למדרגות רוחניות נישאות.

מה מביא את רבי פנחס בן יאיר, ובעקבותיו את רמח"ל, לבחור בשיטת המסילה? אפשר היה לומר שיש מידות בנפש שתיקונן דורש עבודה מקדימה על מידה אחרת. אי אפשר, למשל, לצפות מאדם הסובל מגאווה לפתח בקרבו את מידת יראת ה'. בדרך זו נוכל לומר כי כל רכישת מידה טובה מאפשרת לרכוש מידה אחרת, ובסופו של תהליך ירכוש האדם את כל המידות הדרושות. אולם אם נתבונן במדרגות המרכיבות את המסילה, ובפרט בעליונות שבהן, נראה כי מגמתה אינה מסתכמת ברכישת כל המידות הטובות – היא חותרת אל הקדושה, רוח הקודש ותחיית המתים. זו דרך ארוכה בעלת יעד מובהק, שדורש עבודה רבה כדי להשיגו.

1. יש לציין כי שתי גישות אלו לא הופיעו לראשונה בכתבי ריה"ל ורמח"ל, ויש להם יסודות כבר בדברי חז"ל (ראה א.א. אורבך, 'מעולמם של חכמים', ירושלים תשמ"ח, עמ' 435-437). מאמרנו מתמקד בכל זאת בשני הוגים אלה, בתור אלו שניסחו ואף פיתחו ושכללו את שתי הגישות.

כדי להבהיר את משמעות מודל המסילה, יש להביט לא רק בנקודת הסיום של הדרך אלא גם בנקודת המוצא. על שתי הנקודות כותב רמח"ל בפרק הראשון והיסודי של הספר, "בביאור חובת האדם בעולמו":

יסוד החסידות ושורש העבודה התמימה הוא שיתברר ויתאמת אצל האדם מה חובתו בעולמו, ולמה צריך שישים מבטו ומגמתו בכל אשר הוא עמל כל ימי חייו. והנה מה שהורונו החמינו זכרונם לברכה הוא שהאדם לא נברא אלא להתענג על ה'... ומקום העידון הזה באמת הוא העולם הבא... והנה שמו הקדוש ברוך הוא לאדם במקום שרבים בו המרחיקים אותו ממנו יתברך, והם הם התאוות החומריות... עד שנמצאת המלחמה אליו פנים ואחור. ואם יהיה לבן חיל וינצח המלחמה מכל הצדדין, הוא יהיה האדם השלם אשר יזכה לידבק בבוראו ויצא מן הפרוזדור הזה ויכנס בטרקלין לאור באור החיים.

בדבריו אלה משרטט רמח"ל את ציר התנועה של ספרו: מהעולם הזה לעולם הבא, מהימצאות בלב תאוות חומריות שליליות – לדבקות בקב"ה. יש לציין כי לא מדובר בהתנתקות מוחלטת מהמציאות החומרית, כפי שכותב רמח"ל בהמשך דבריו:

ואם תעמיק עוד בעניין תראה כי העולם נברא לשימוש האדם... ואם הוא שולט בעצמו ונדבק בבוראו ומשתמש מן העולם רק להיות לו לסיוע בעבודת בוראו, הוא מתעלה והעולם עצמו מתעלה עמו.

פסקה זו נראית כשינוי בעמדתו של רמח"ל כלפי העולם הזה: הוא כבר איננו מסלול מכשולים אלא עזר כנגדו של האדם. אפשר לומר שפסקה זו, המשקפת רובד עמוק יותר של הבנה ("ואם תעמיק עוד"), מוצאת את ביטוייה בסוף הספר, במדרגת הקדושה. זהו השלב שבו עולם החומר שב ומופיע בחייו של האדם העולה במסילה, אך הפעם באופן מרומם ומזוכך. במציאות זו כבר אין צורך להילחם, לא בגלל שינוי בזווית הראייה כלפיה, אלא מפני שכבר לא מדובר בעולם החומר במתכונתו המוכרת (פרק כו):

אך הקדוש, הדבק תמיד באלוהיו ונפשו מתהלכת בין המושכלות האמתיות באהבת בוראו ויראתו, הנה נחשב לו כאילו מתהלך לפני ה' בארצות החיים עודנו פה בעולם הזה. והנה איש כזה הוא עצמו נחשב כמשכן, כמקדש וכמזבח, וכמאמרם ז"ל: "האבות הן הן המרכבה", כי השכינה שורה עליהם כמו שהייתה שורה במקדש, ומעתה המאכל שהם אוכלים הוא כקרבתן שעולה על גבי האישים...

ואמנם זה בהיות שכלו ודעתו קבועים תמיד בגדולתו יתברך ורוממותו וקדושתו, עד שימצא כאילו הוא מתחבר למלאכים העליונים ממש עודהו בעולם הזה.

נראה כי דברים אלה משלימים את דמות האדם השלם בעיני הרמח"ל: על האדם להיאבק ביצרו ובתאוותיו, עד כדי היטהרות מוחלטת מכל זיקה לעולם הזה, ומהלך פנימי זה יאפשר לו להתחבר

אל העולם הזה באופן אחר לחלוטין. חיבור קדוש, נקי מתאוות ונטיות נמוכות, אל חומר זך ונשגב. עולם הבא עלי אדמות.

המרחק בין נקודת המוצא של התהליך ובין היעד מחייב דרך ארוכה וקשה. העבודה שדורש רמח"ל היא ממושכת, וגם תובענית, טוטאלית וכוללת זיכור גמור מכל פגם. מי שנכנס אל המסילה צריך לדעת שאין לדעת אם ייצא ממנה; כל עוד לא זכה לדבקות מוחלטת בקדוש ברוך הוא, נכונה לו עדיין עבודה. דומה כי רוב ההולכים לאור "מסילת ישרים" מרגישים כל ימי חייהם שהם באמצע הדרך.²

ג. רבי יהודה הלוי

נשוב כעת אל ריה"ל. אצל הרמח"ל הבחנו מיד במודל ההדרגתי, ולכן נברר תחילה אם גם ריה"ל תומך במודל זה. את משנתו המוסרית פותח ריה"ל בדברים אלה (כוזרי [תרגום ו' תיבון], מאמר ג, ה):

2. בשולי חלק זה של המאמר, כדאי לציין את אחד ההוגים שקדמו לרמח"ל בעיצוב גישת ה"מסילה". הכוונה לרבנו בחיי אבן פקודה, שקדם לריה"ל, בספרו 'חובות הלבבות'. גם ספר זה מתאפיין במבנה הדרגתי, שמשרטת תהליך של התקדמות רוחנית, שלב אחר שלב. התהליך עצמו אינו זהה לזה של רמח"ל, אך בשניהם בולטת תנועת התרחקות מתאוות העולם הזה לכיוון דבקות בקב"ה. כלשונו של רבנו בחיי: "כל מה שקדם לנו זכרו בספר הזה מחובות הלבבות והמידות ונדבת הנפשות, הם מעלות ומדרגות אל העניין העליון הזה (=אהבת ה') אשר התכווננו לבארו בשער הזה... כי מן הנמנע ממנו שתתיישב אהבת הבורא בלבנו עם התיישב אהבת העולם בנו. וכאשר יהיה לב המאמין ריק מאהבת העולם ופנוי מתאוותיו מצד הכרה ובינה, תתיישב אהבת הבורא בלבנו, ותהיה תקועה נפשו כפי היכספו לו ואהבתו אותו" (חובות הלבבות שער י, אהבת ה', הקדמה).

גם אצל רבנו בחיי יש צורך בתנועה ממקום שבו נמצא האדם אל עבר יעדו הרוחני, ותנועה זו היא שמצריכה התוויית דרך הדרגתית. עם זאת, יש לציין כי במקום אחד נראה כי רבנו בחיי חורג משיטתו ההדרגה - בעיסוקו במידות הנפש, בסוף שער עבודת האלוקים: "הוא שבמידותיך שתי מידות - הם השמחה והאבל. והם זה כנגד זה. ואופני השימוש בשמחה, כשתבטחי בהנאה קיימת תמיד, ולא תתערב בה תוגה ולא יארע לך פגע, התירי המידה הזאת. אבל מקום השימוש באבל, כי יפגשך דבר מצער, קיים תמיד, ואין בך יכולת לדחותו ולא פנים להתפרד ממנו, התירי גם כן מידת האבל והשתמשי בה. (...) וכן שתי מידות - הגאווה והענוה. מקום הגאווה והגובה, כשתפגעי בכופרים באלוהים ובנוטים מעליו, אל תשפילי ואל תיכנעי להם, שלא תראי כמצדקת אותם ונוטה אחר דעותם המשחיתות. אך התירי מידת הגאווה והגובה, המורה על הפך דעתם ומעוט רצונך בהם, כאשר ידעת מעניין מרדכי והמן. ומקום השימוש בענוה, בפגיעתך אדם חסיד ונבר וירא אלוהים וחכם בתורתו ומתעסק בעבודתו, ומי שיש לו עליך טובה וחסד, את חייבת לגומלו עליה. כל שכן מי שגדלו ועצמו טובותיו מגמולך עליהם. וכן שתיקחי הדין לא-לוהים מעצמך..." (שער עבודת האלוקים, פרק י).

בפרק זה, רבנו בחיי אינו מורה להיאבק במידות השליליות, ולמעשה אינו רואה אף מידה כשלילית, אלא מוצא לכל מידה את המצבים שבהם ראוי להשתמש בה. זאת בניגוד לרמח"ל, הדורש זיכור גמור מכל מידה בעייתית (ראה בדבריו המפורטים על מידת הנקיות, מסילת ישרים פרק י). מבחינה זו קרוב רבנו בחיי דווקא לדברי ריה"ל (שבא אחריו) שאותם נראה להלן.

נראה כי רבנו בחיי מחלק בין שני סוגי תכונות נפש: מידות ניטרליות (שכל אחת מהן יש מקום, כשיטת ריה"ל), ומידות שקשורות להתרחקות מהחומריות ודבקות בקב"ה (שיש לדבוק בהן ולהילחם במידות ההפכיות להן, כשיטת רמח"ל). כאלו הן המידות הנידונות בספר: ביטחון, ייחוד המעשה, כניעה, תשובה, חשבון נפש ופרישות.

החסידי הוא מי שהוא מושל, נשמע בחושיו וכחותיו הנפשיים והגופיים, ומנהיגם ההנהגה הגופיית, כמו שנאמר (משלי ט"ז, לב) "ומושל ברוחו מלוכד עיר". והוא המוכן לממשלה, כי אלו היה מושל במדינה היה נוהג בה בצדק כאשר נהג בגופו ונפשו, וחסם הכחות התאויים ומנע אותם מן הרבוי אחר אשר נתן להם חלקם, והספיק להם מה שימלא חסרונם, מהמאכל המספיק והמשתה המספיק על הדרך השוה, והרחיצה וכל צרכיה על הדרך השוה ג"כ, וחסם הכוחות הכעסנים המבקשים לנצות, אחר אשר נתן להם חלקם בנצחון המועיל בדברי החכמות והדעות וגערת האנשים הרעים, ונתן לחושים חלקם במה שמועיל לו, ומשמש בידיו ורגליו ולשונו בענין הצורך ובחפצו המועיל, וכן השמע והראות וההרגשה המשתתפת הולכת אחריהם, ואחר כן היצר והרעיון והמחשב והזכרון, ואחר כן הכח החפצי המשתמש בכל אלה, והם משמשים עובדים לחפץ השכל. ולא עזב אחד מאלו הכחות והאיברים שירבה במה שהוא מיוחד בו ויפחית הנשאים.

וכאשר עשה צרכי כל אחד מהם ונתן לטבעיים מה שיספיק להם מהמנוחה והשנה, ולחיוניים מה שיספיק להם מהקיצה והתנועה במעשה העולם, אז יקרא אל עדתו כמושל הנשמע שקורא אל חילו השומע לעזור לו, להדבק במדרגה שהיא למעלה ממנה, ו"ל המדרגה האלהית אשר היא למעלה מהמדרגה השכלית, ויסדר עדתו ויתקנה, ודומה לסדר שסדר משה עליו השלום לעדתו סביבות הר סיני, ומצוה הכח החפצי שיהיה מקבל ושומר לאשר יבא מאצלו צווי, ויעשהו לעתו, וישמש בכחות ובאיברים כפי אשר יצוה מבלי המרות, ויצוה אותו שלא יפנה אל השדים המחשביים והמתדמים, ולא יקבלם ולא יאמין בהם, עד שיועץ את השכל, ואם יכשיר מה שיש אצלם יקבלם, ואם לא ימרם, ויקבל החפצי זה ממנו ויסכים לעשותו. ומישר כלי המחשב ומפנה אותו מכל אשר קדם מהמחשבות העולמיות. ומצוה המדמה להמציא ההדור שבצורות הנמצאות אצלו בעזר הזכרון, לדמות אליו הענין האלהי המבוקש, כמו מעמד הר סיני ומעמד אברהם ויצחק בהר המוריה, וכמו משכן משה וסדר העבודה וחול הכבוד בבית המקדש, וזולת זה הרבה. ומצוה השומר לשמור את זה ולא ישכחו, ויגער במחשבי ושדיו מבלבל האמת ומספקו. ויגער בכעסני ובתאוני מהטות החפצי והניעו והטרידו במה שיש אצלם מהכעס והתאוה. ואחר זאת ההצעה ינהיג הכח החפצי כל האברים המשמשים אותו בזריזות וחריצות ושמחה...

ריה"ל מציג תמונה הרמונית של כל הכוחות והמידות בנפש, מערכת שבה כל גורם מוצא את מקומו. האדם הוא ממלכה, שכל אחד מנתיניה מקבל את מה שמגיע לו, ואף נותן את מה שעליו לתת במסגרת תפקידו המוגדר. בתמונה אידיאלית זו לא מופיעים כלל מושגים של הדרגה, אפילו לא של מאמץ. אמנם ייתכן כי בתשתית דברי ריה"ל עומדת הנחת יסוד שכל תהליך אישי חייב להיות הדרגתי, הנחת יסוד שבשל פשטותה לא נכתבה; אולם אף אם נאמר שריה"ל מאמין במודל המסילה, זו כנראה מסילה קצרה למדי. אין צורך בעבודה מפרכת של שינוי המידות, המידות

נשארות כפי שהן וצריך רק לדעת כיצד להשתמש בהן. אין בידינו להוכיח בוודאות שריה"ל חולק על מודל ההדרגתיות בעבודת המידות, אך הדברים נוטים לכיוון זה. נשוב ונבחן זאת בהמשך. לעיל הבחנו כי מסילתו של הרמח"ל משקפת ציר של התקדמות, תנועה מהחומר אל הקדושה. האם ציר זה נוכח אצל ריה"ל? מסתבר שהוא נוכח; נוכח בגריעותו, בחולשתו ובהיותו מנוגד לרצון האלוקי. למעשה, עם תחילת דבריו של ריה"ל במאמר השלישי, הוא תוקף את התנועה הזאת:

מנהג העובד אצלנו – איננו נגזר מן העולם, שלא יהיה למשא עלינו ויהיה למשא עליו וימאס החיים שהם מטובות הבורא...³

מי שהכניס עצמו להנזר בפרישות, כבר הכניס נפשו ביסורין וחולי נפשי וגשמי, ותראה עליו דלות החליים, ויהיו סבורים בני אדם שהוא דלות הכניעה והשפלות, וישוב נאסר, מואס בחייו מפני קיצתו במאסריו ומכאוביו (...). וישאר בעתי היום והלילה ונפשו תתבענו בכחותיה אשר נטבעה עליהם, מהשמע והראיה והדבור והעסק והאכילה והשתיה והמשגל והריוח בממון ותקנת ביתו ועזרת דלים ועזר התורה בממונו, כשיראה שום קלקול הלא ישאר מתחרט על מה שקשר נפשו אליו, ויוסיף בחרטתו רוחק מהענין האלהי אשר טרח להתקרב אליו.

גם ריה"ל קורא לדבקות בקדוש ברוך הוא, אך הוא שולל בתוקף את ההתרחקות מהעולם הזה לשם כך. לא זו הדרך, לא זו המסילה, קורא ריה"ל. החסיד אוהב את החיים ואת העולם, ולעומתו החסיד השוטה – הנוהג בפרישות – פוגע בגופו ובנפשו, וסופו שלא יחזיק מעמד וישוב אל מה שניסה להתנזר ממנו. אין לפרוש מהחיים הגשמיים, לא בבת אחת ולא בהדרגה, ולכן אין מקום לשרטוט ציר של מהלך מלמטה למעלה, או מבפנים החוצה.

במקום מהלך חד-כיווני, מעמיד ריה"ל את מודל הממשלה, מודל שבו הכוחות אינם נמצאים זה למעלה מזה, אלא כל אחד במקומו וכך הם אמורים להיות. בעולמו המוסרי של רבי יהודה הלוי אין יסודות חיוביים ושלייליים, אין סכנה שצריך לברוח ממנה, לכל דבר יש תפקיד. אין זה מבטיח חיים קלים לעובד ה', שהרי נדרש מאמץ כדי לבלום כל כוח כאשר אין זו שעתו ומקומו לפעול, אך זו בלימה מקומית ולא עקירה מן השורש. בניגוד לרוח ה"מיליטנטית" שנושבת במסילת ישרים, רבי יהודה הלוי אינו נלחם באף אויב, ואפילו המושג 'יצר הרע' בולט בהיעדרו מדבריו. אתגר ההיטהרות מהתאוות והיצרים מתחלף ביכולת לשלוט בהם ולהשתמש בהם כפי הראוי, והחומר אינו נמצא כאן כדאי שנברח ממנו וגם לא כדי שנהפוך אותו למשהו אחר. הוא נשאר במקומו, ואנחנו נשארים במקומו, פועלים להשראת שכנינה בעולם הזה.

3. בקטע שעליו דילגתי, מציין ריה"ל שאמנם היו נזירים ופרושים בתולדות האומה, אך היה לזה מקום רק כשאותם פרושים זכו להשראת שכניה, ולא במצבנו הנוכחי. נראה מלשונו שגם מדרגת אותם יחידים איננה אידיאל שצריך לשאוף אליו.

כעת, כשעומדות לפנינו שתי הגישות החולקות – זו של ריה"ל וזו של רמח"ל – עלינו לברר מה שורשה של המחלוקת. לשם בירור זה נצטרך לצלול לעומק, לרבדים פנימיים יותר במשתם של שני מאורות גדולים אלה.

ד. שורש המחלוקת: תנועה לייחוד מול גילוי אחדות

תהליך החיפוש אחר שורש שיטת רמח"ל הוא קל ביותר וקשה ביותר. הוא קל, כיוון שאנו יודעים בדיוק היכן לחפש; הוא קשה, כיוון שהמקום שבו יש לחפש הוא בתורת הסוד של האר"י, שאותה פיתח רמח"ל בספריו הקבליים. את הדברים שנביא להלן יש לקחת בעירבון מוגבל, בשל המרחק העצום ביניהם ובין עומק עומקי תורת הנסתר, אך בכל זאת נראה לעניות דעתי שהם משקפים את עיקר שיטתו כפי שהיא מופיעה בכמה מקומות.

גם מהלך ההיסטוריה, לדעת רמח"ל, הוא מסילה ארוכה אחת. במובן מסוים, זו מסילה שאין לה התחלה ואין לה סוף – היא באה מן האינסוף ושבה אליו, אולם לעולם הנוכחי שבו אנו חיים יש נקודת מוצא ונקודת סיום. ראשיתו של העולם – בתהליך האצלה ארוך ורב-שלבים, שבו הלך ונוצר עולם סופי מתוך האינסוף. האורות המופשטים העליונים הלכו ונכנסו בכלים, כל אור בכלי המקביל לו. חלק מהכלים, כלי שבעת הספירות התחתונות, לא היו מזוככים מספיק ולא "התאימו" לאורות הגבוהים. כתוצאה מכך נשברו אותם כלים ונפלו למטה ממקומם. התרסקות זו, הידועה בכינויה 'שבירת הכלים' היא הגורם להיווצרותם של חסרונות במציאות, בעיקר בעולם החומרי-גופני. זו הסיבה לכך שבעולם הזה, שלכאורה בתור בריאה אלוקית אמור להיות מושלם, יש גם רע. לאחר משבר זה, נבראה התשתית לתקן את הקלקולים שבעולם, ומכאן הולכת ההיסטוריה ושואפת להשלמת תיקונה. ובלשונו של הרמח"ל, באחת מהתייחסויותיו הרבות לסוגיה (כללים ראשונים, ט):

... אך באורות העיניים יש עשרה כלים נגד עשרה אורות, ואז אין כח כל כך גדול לאורות להאיר בכלים ולתקנם, כיוון שכבר הכלי שולט בכל בחינותיו בשליטה רבה, כל חלק ממנו, וכבד הדבר על האורות לזכנו זיכוכ גדול. אף על פי כן, קודם השבירה עדיין לא עזבו האורות את הכלים, אך בשבירה עזבו האורות את הכלים עזיבה ממש, ונתחדשה בכלי שבירה וקלקול, ואע"פ שנתקן אח"כ, כבר היה מציאות שבירה בעולם. ועד שיהיה נתקן תיקון גמור להיות כקודם השבירה וכאילו לא נשברו – קופת שרצים תלויה לעולם מאחוריו. ואין מצבו שלם, אלא כשיהיה נתקן כאילו לא היה קלקול מעולם.

מהלך זה, שגילה האר"י הקדוש, עשוי להתפרש באופן פשוט כתאונה, תקלה מצערת בתהליך היסודי והגורלי של בריאת העולם. פירוש זה יכול להינתן גם באופן עמוק יותר: אפשר לומר שזו תקלה מהותית, כישלון צפוי מראש, היה גלוי וידוע לפני בורא העולם שיצירת עולם חומרי חייבת לעבור דרך משבר – ובכל זאת הוא החליט לבוראו.

אולם רמח"ל אינו מוכן לקבל הבנה כזו בדברי האר"י, ומבהיר כי שבירת הכלים היא לכתחילית. החסרונות בעולם, שנוצרו בעקבות שבירת הכלים, חיוניים כדי להביא את העולם אל תכליתו – גילוי ייחוד ה'. לא נרחיב כאן בשאלה שהתחבטו בה רבים, מדוע זו המטרה והאם זו אכן המטרה לדעת רמח"ל⁴, אלא נסתפק בעצם האמירה העקרונית: כדי לגלות שה' באמת אחד, יש צורך בהווה-אמינא שתגיד באופן חזק ביותר אחרת. הרע בעולם קיים כדי שבסופו של תהליך בירור ארוך ומפותל, יתברר שלמעשה אין רע כלל.

עיקרון זה מופיע במקומות שונים ובניסוחים שונים בתורת רמח"ל, לדוגמה:

הנה כשאנו אומרים שהקב"ה הוא יחיד, הלא אנו מבינים שאין זולתו, שאין הפך לו, שאין לו מונע, ולאפוקי מכל אותם הסברות שזכרנו. נמצא, שלא די לקיים בו ית' הטוב, אלא שצריך לשלול ממנו ההפך (...). הרי שגדר שאר המעלות הוא קיום הטוב מצד עצמו, וגדר היחוד הוא שלילת הרע. עתה הנך רואה, שאם היה רוצה הקב"ה לגלות כל שאר מעלות שלמותו, כיוון שהם כולם רק מעלות של טוב – אין בגדרם אלא קיום הטוב, ולא היה שייך בגילויים עשיית הרע. אך ברצותו לגלות היחוד, שבגדרו יש שלילת הרע, הנה שייך לעשות הרע, ולשלול אותו מן המציאות המוכרח והשליטה, כדי שיהיו כל חלקי הגדר מתגלים היטב.⁵

הכלל קצר ונוח לקבלו: רצה הרצון העליון לגלות ולברר אמתת יחודו – שאין שום יכולת נגד יכלתו כלל ועיקר, ועל היסוד הזה בנה עולמו בכל חוקותיו. והכלל הוא: מה שהוא מסתיר פניו ונותן מקום לרע לימצא, עד שיחזור ויגלה טובו, והרע לא ימצא עוד, ונראה יחוד ממשלתו.⁶

אי אפשר לומר יחוד אלא אם אומרים השליטה הגמורה בלי שום מונע, ואז ממילא אם ירצה לפרט עניין זה לגלותו בפועל, יעשה המונע ואח"כ יבטלהו.⁷

כדי לגלות שהקב"ה אחד, יש צורך בקיומה של מציאות שנראית מנותקת ממנו; כאשר יתברר שגם מציאות זו נמצאת תחת שליטתו של הקב"ה, יתגלה הייחוד. על כן בחר הקב"ה לברוא עולם חומרי, חסר – על כל הבעיות הנוראות שיכולות לצמוח מחיסרון זה. מטרתם הסופית של כל היסודות השליליים היא לכלות, להתבטל ולהתכלל בשלמות האלוקית.

מעיקרון זה נגזר גם יחסו של רמח"ל לחומריותו של העולם: החומר מתפקד בתור חלק מאשליית קיומה של מציאות נפרדת מהקב"ה. בסופו של תהליך הוא עתיד להזדכך, עד אשר יתבטל לגמרי

4. ראה למשל: הרב חיים פרידלנדר, הקדמה ל"קל"ח פתחי חכמה' בהוצאתו; הרב יוסף אביב"י, 'כוונת הבריאה בחיבורי רמח"ל', 'המעין' גיליון כה ד, וכן במאמר 'המסיבות המתהפכות' בספר 'זוהר רמח"ל' בההדרתו; הרב מרדכי שריקי, 'רכב ישראל' עמ' 173-182.

5. דעת תבונות, לח.

6. שם, מב.

7. קל"ח פתחי חכמה, פירוש לפתח ד, חלק ב, הבחנה ב.

כלפי הנשמה. העולם ילך ויתעלה בדרך שבה ירד, בכיוון הפוך של ההאצלה, עד לגבהי מרומים. כלשונו של רמח"ל (כללים ראשונים, ט):

כי הנה היות הגוף שולט הוא חסרון לנשמה, כי כפי השליטה שיש לו חסר איזה תיקון יותר בנשמה, וכפי אבדו השליטה כך מתעלית הנשמה. ועתה ניתנה לו השליטה, והושפלה בו הנשמה כדי שיהיה האדם עלול ליצר הרע. ואחר תשלום זמן הבחירה, יש לה להתעלות מן השפלות הזה, ולהתגבר היא על הגוף, ולזכוכו מדרגה אחר מדרגה, עד שישבו להיות מתדבק בה בנשמה התדבקות כל כך גדול, שלא יעלו חסרונותיו בשם כלל, ולא יפקדו, ויהיה כרוך בה לגמרי, להאיר באורה, ולידבק בשורש העליון. ויש לדבר הזה הדרגה גדולה...⁸

בבואתה המעשית של תפיסה קבלית זו מופיעה במסילת ישרים. כפי שעולה מהמקור האחרון, זיכוכ הגוף אינו רק תהליך קוסמי, אלא גם תנועה שמתחוללת בתוך האדם, בין נפשו לגופו. האדם הפרטי נדרש למלא את חלקו בתהליך העולמי, להתמודד עם הרע, ולזכוכ באופן אישי את גופו עד למדרגה עליונה, מדרגת הקדושה, שבה ישלט הגוף בידי הרוח. נתבונן שוב בדברי הפתיחה למסילת ישרים (פרק א):

והנה שמו הקדוש ברוך הוא לאדם במקום שרבים בו המרחיקים אותו ממנו יתברך, והם הם התאוות החומריות, אשר אם ישך אחריהן הרי הוא מתרחק והולך מן הטוב האמתי, ונמצא שהוא מושם באמת בתוך המלחמה החזקה...

לדברי רמח"ל, האדם נולד מלכתחילה לתוך שדה קרב. המציאות החיצונית המטלטלת שבה הוא חי, והמאבקים הפנימיים בין כוחות נפשו, מביאים אותו למימוש תכלית בריאתו – זיכוכ הגוף והשלטת הנשמה עליו. מודל המסילה נגזר, אם כן, מתורת הסוד של האר"י כפי שפירשה רמח"ל. המציאות העליונה ביותר הפכה באופן הדרגתי לנמוכה ביותר, ובאותו אופן היא אמורה לעלות למדרגה שבה היא יכולה להיות. גם האדם ירד ממדרגתו הרוחנית הנשגבת של אדם הראשון אל בור התחתיות של היצר, ומשם עליו לטפס בחזרה. תורת הסוד של כלל-ההוויה ותורת המוסר של היחיד מבוססות על אותו עיקרון: יש מדרגה רוחנית אידיאלית שאפשר להגיע אליה, יש מדרגה חומרית שפלה שבה אנו מצויים עכשיו, ובין שתי הנקודות עוברת מסילת ישרים אחת.

האם לריה"ל יש מה לומר מול תפיסה יסודית ושיטתית זו?

אכן כן, כי גם לו יש תפיסה מקבילה. ריה"ל דן גם הוא במבנה הפנימי הנסתר של הבריאה, ומשנתו בעניין זה מרוכזת בסוף המאמר הרביעי של ספר הכוזרי, העוסק ב'ספר יצירה'. גם כאן יש

8. בעניין זה מומלץ לעיין במאמרו של הרב יוסף אביב", 'היסטוריה צורך גבוה' (נדפס בספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים התשנ"ב). הרב אביב"י מחדד את ממד המאבק בין הטוב לרע וביטול הרע כלפי הטוב בתפיסת ההיסטוריה של הרמח"ל, וזאת בין השאר דרך השוואה לתפיסתו ההיסטורית של הרא"ה קוק. לדבריו, מגמת ההיסטוריה על פי הרא"ה איננה להראות כי גם הרע נשלט בידי הקב"ה, אלא להראות כיצד יש גם לו מקום בשלמות האלוקית. מגמה זו מתאימה יותר לאידיאל ההרמוניה של ריה"ל שנראה לקמן, אם כי ריה"ל עצמו לא בנה מהלך היסטוריוסופי, וייתכן אף שמהלך כזה אינו תואם את שיטתו הלא-הדרגתית.

להסתייג תחילה, ולציין את הפער בין דלות הבנתנו ובין עומק הדברים. מלבד משוכת העומק, חלק זה במאמר הרביעי הוא גם ארוך ומרובה פרטים, ולא נקיף כאן את כולם. עם זאת, ניתן להבחין בעיקרון יסודי שחוזר ומופיע במאמר כמה פעמים (ד, כה):

והאחד ההוא התחלה לשלושים ושתיים נתיבות פלאות חכמה, שהם עשר ספירות ועשרים ושתיים אותיות, רמז אל יציאת הנמצאות אל מעשה יוכרו בכמות ובאיכות... ושם מערכת האותיות האלה עם מערכת העולם הגדול, והקטון שהוא האדם, ומערכת הזמן – אחת, וקרא אותם "עדים נאמנים" – עולם ונפש ושנה. הודיע אותנו כי הסיודור אחד מהמסדר אחד יתברך; ואם הנמצאות מתחלפות ושונות זו מזו, התחלפותם מחמרים שהם שונים, מהם עליון ומהם תחתון, ומהם עכור ומהם זך; אבל מחמת חונן הצורות ונותן התכונות והסיודור, הנה החכמה כולם בהם אחת, וההשגחה אחת, הולכת על סדר אחד בעולם הגדול ובאדם ובסיודור הגלגלים, והוא שאמר עליהם שהם "עדים נאמנים" על אחדותו יתברך שמו... ואחר כך אמר: "שבע כפולות: שש צלעות לשישה צדדים והיכל קדוש מכוון באמצע, ברוך כבודו ממקומו, הוא מקומו של עולם ואין עולמו מקומו". רמז לענין הא-להי המחבר בין ההפכים. ודימהו בנקודה והמרכז בגוף בעל השישה צדדים ושלושה המשכים, ובעוד שלא תיקבע התוך לא יקבעו הקצוות...

כל הבריאה היא מערכת מסודרת אחת, והעניין האלוקי הוא הגורם המסדר, העיקרון המארגן, שמעניק לכל דבר את מקומו. על פיו ומסביבו בנויים סדר העולם, סדר הזמן וגם סדר כוחות הנפש של האדם.⁹

את התשתית להקבלה המתבקשת כל כך בין מודל זה ובין המאמר השלישי, עושה ריה"ל בעצמו, כשכותב שהעניין האלוקי שמסדר את כל העולמות כולם בא לידי ביטוי בכל רובדי המציאות, הן במערכת הכוכבים והן בעולם הטבע הארצי. זו אותה חכמה, אותו עיקרון, ומכאן קצרה הדרך לבניית מודל של עבודת ה' שעניינו סידור כל הכוחות על פי סדר הרמוני אלוקי.¹⁰

נדמה שתפיסתו של ריה"ל מחייבת לא רק עבודת ה' הרמונית, אלא גם שלילה של עבודה הדרגתית. כשיש יעד מסוים שחותרים אליו, אפשר להתקדם לאט לאט עד שמגיעים למקום המבוקש; אולם כשהיעד הוא הסדר, ספק אם אפשר לעבוד על אגף אחד ולהזניח את שאר האגפים. בניין נבנה קומה על גבי קומה, ובכל שלב אפשר להסתפק במה שיש ולדחות את הרחבת

9. ראה גם בביאורו המופלא של ריה"ל למזמור "ברכי נפשי" (ה, י), שם משתקף עיקרון זה בעולם הטבע ההרמוני, ומתחבר גם ליום השבת על ציר הזמן.

10. גם את הביטוי בספר יצירה שהיה יכול לסייג את התפיסה ההרמונית, "תלי בעולם – כמלך על כסאו, גלגל בשנה – כמלך במדינה, לב בנפש – כמלך במלחמה" (ספר יצירה ו', ג), ממתן ריה"ל. הוא מסביר כי הנהגת המציאות החומרית בידי העניין האלוקי אכן דומה למלחמה (בניגוד להנהגת העולמות העליונים, שנמשלה לשלטון מוחלט ללא מאבק), אך בפשטות הדמיון הוא רק מצד היסודות ההפכיים שקיימים בטבעה, כגון קור וחום וכדומה, ולא מצד היותה שדה מאבק בין טוב לרע.

הבנייה לעתיד, אבל חדר אינו נעשה מסודר עד ששמים כל דבר במקומו. יתרה מזאת: אף אם אפשר לסדר את החדר בשלבים, נראה שאי אפשר לעבוד על כל שלב בנפרד. אם התמונה השלמה כוללת איזון בין אכילה גופנית בשבת לחוויה רוחנית בתפילה למשל, השקעה בכוונה בתפילה היא חסרת תועלת, שכן ללא אכילה כנדרש גם התפילה חורגת מהאיזון. ומאיך גיטא, גם הקפדה על סעודות שבת תהיה מיותרת ואולי אף מזיקה, כל עוד האדם אינו מתרומם במקביל על ידי תפילתו. האם לפי גישה זו צריך לעבוד על כל המידות והמצוות בבת אחת? לצערנו, ריה"ל אינו מוסר בידיו מדריך מפורט כיצד להגיע למדרגת החסיד, אך גם אם בסופו של דבר הוא מסכים שנדרשת עבודה הדרגתית, סביר שהוא יראה זאת רק כאילוץ. האידיאל הוא ההרמוניה.

ראינו אפוא קשר הדוק, מרתק בהתאמתו, בין 'תורת הבריאה' של ריה"ל ורמח"ל ובין 'תורת המוסר' שלהם. הן ריה"ל והן רמח"ל בונים את דרך עבודת ה' על פי תפיסת העולם הפנימית שלהם. רמח"ל מזהה באדם את הטוב ואת הרע שבכלל המציאות, ומציב בפניו את השאיפה להזדכך, להתמודד מול הרע ולבטל אותו כלפי הקדוש ברוך הוא. לעומתו, ריה"ל רואה בכל כוחות ויסודות האדם חלק מסדר אלוקי – סדר שאין בו טוב ורע, ובלבד שכל כוח יעמוד במקום הנכון. לפי רמח"ל, הגוף דורש זיכוך והתאוות נובעות מיסודות שליליים עמוקים; לפי ריה"ל, הגוף והתאוות הם חלק בלתי נפרד מהמערכת. ספר מסילת ישרים נפתח ב"הכרזת מלחמה" נגד העולם הזה, ולכל אורכו מוליך את האדם ממצבו השלילי אל המצב האידיאלי של נשמה בגוף מזוכך; המאמר השלישי בספר הכוזרי נפתח ב"הסכם שלום" עם העולם הזה, ולכל אורכו מכוון את האדם לסדר הנכון, שמתקיים בתוך העולם במתכונתו הנוכחית. עולם זה כשלעצמו – ולא רק הטרקלין שאליה הוא מוביל – הוא מקום שכאשר הוא מסודר בסדר האלוקי, השכינה יכולה לשרות בו, קול הנבואה יכול להישמע בו והאדם יכול להתענג בו על ה'.

ה. סוף דבר: מלחמה ושלום

נדמה שדפוס עבודת ה' הרווח היום הוא זה שבנוי על מאבק בעולם הזה. השפה שפיתח רבנו בחיי ושכלל רמח"ל הפכה ל"שפת האם" של בעלי המוסר בדורות האחרונים, עד שרבים מבני דורנו אינם מכירים שפה אחרת. עם או בלי לשים לב לכך, אנו צובעים את כל עבודתנו בעולם בצבעי מלחמה, מכניסים את עצמנו לחיים של מתח בלתי פוסק, מצב חירום מתמיד. האויב אורב לנו בכל פינה, והעולם כולו הוא מרחב של ניסיונות, שאין לצפות לקורת רוח ממנו. תמונה קודרת זו איננה היחידה בתפיסה הנפוצה של עבודת ה' – יש גם תמונה רומנטית, אידילית, פנטסטית, של מקום טוב יותר. אנו חיים בעולם גדוש בעיות, אבל מחכה לנו עולם אחר, מציאות מטאפיזית שכולה דבקות בבורא.

כשאדם רוצה היום לדעת מה חובתו בעולמו, לאן מגמתו, מה שואל ממנו ריבונו של עולם – רוב הסיכויים שלתשובה הזאת הוא יגיע: מבט פסימי על העולם הזה, מבט אופטימי על העולם הבא ומבט שבאופן אובססיבי מכוון כלפי מעלה – לא להביט בבריאה וביופייה, אלא להרים כל הזמן

את העיניים בציפייה להגיע כבר לאותו עולם רוחני עליון, גם אם מטבען הן פונות אל העולם שמסביב. אם יונק הוא מבית המדרש של תורת התחייה – ובפרט אם לומד הוא ממשנתם של הרב קוק ותלמידיו – סביר מאוד שהוא יבנה בקרבו תפיסה מחשבתית שונה, שאינה תואמת את המבט הקודר והמיליטנטי על העולם הזה, ועדיין – בהתנהלותו היומיומית הוא יישאר במסילה הרמח"לית.

אפשר שהממלכה של ריה"ל עודנה רחוקה מאתנו, אפשר שדפוס נהדר של עבודת ה' שלמה והרמונית בתוך חיי העולם הזה עודנו בגדר אוטופיה. ייתכן שעדיין לא בא זמנו להישמע, שהרי התמונה ההרמונית השלמה של ריה"ל כוללת כמובן את בית המקדש והשראת השכינה, ואולי בלעדיהם באמת אין תקווה לעובד ה' – כי אם בערגה לעולם אחר. אולם אם מרגיש האדם שבנפשו מתפתחים ניצנים של אהבת העולם, והיא חפצה באמת ובתמים לחיות בשלום עם הגוף שסביבה, ידע בלבו שרוחו של ריה"ל מפעמת בקרבו ואולי כבר באה העת לחננה.